

Г.І. КУЛЕШ

ДА ПЫТАННЯ АБ АДЭКВАТНАСЦІ ПЕРАДАЧЫ НЕКАТОРЫХ ПРАВАВЫХ ПАНЯЦЦЯЎ НА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

На матэрыяле законадательных тэкстаў і слоўарэй спецыяльнай і агульнаўжывальнай лексики прослежваецца становленне тэрмінаў для перадачы на беларускай мове паняцця 'состояние, при котором физическое лицо не могло сознавать значение своих действий или руководить ими вследствие психического расстройства или слабоумия'.

The establishment of transmission in the Belarusian language the concept of 'state in which an individual could not recognize the significance of his actions or control them due to his mental illness or dementia' is traced on the material of law texts and dictionaries and on the basis of special and current vocabulary.

Для абазначэння паняцця 'стан, пры якім фізічная асоба не можа ўсведамляць фактычны характар і супрацьпраўнасць свайго дзеяння, кіраваць ім у выніку хранічнай або часовай псіхічнай хваробы ці слабага розуму', што дае падставы такую асобу вызваліць ад юрыдычнай адказнасці, у беларускіх заканадаўчых тэкстах на працягу XX ст. выкарыстоўваліся разнастайныя тэрміны: *непрытомнасць, поўная адсутнасць памяці, бессвядомасць, неўмяняльнасць*.

Мэта нашага даследавання – прасачыць станаўленне тэрмінаў для перадачы апісанага вышэй і звязаных з ім прававых паняццяў, прааналізаваць іх семантычную адпаведнасць, паспрабаваць даць практычныя рэкамендацыі па ўдасканаленні плана выяўлення неадпаведных, на наш погляд, ужываных варыянтаў.

Крыніцамі лінгвістычнага матэрыялу паслужылі тэксты розных рэдакцый крымінальнага, крымінальна-працэсуальнага кодэксаў, кодэкса аб адміністрацыйных правапарушэннях, а таксама слоўнікі юрыдычнай і агульнаўжывальнай лексики, выдадзеныя ў розныя гады.

Каб ацаніць адэкватнасць тэрміна адпаведнаму паняццю, неабходна дакладна ўспрымаць гэтае паняцце. У нашым выпадку – уяўляць, па якіх крытэрыях вызначаецца акрэслены вышэй стан. Для вылучэння гэтых крытэрыяў лагічна звярнуцца да азначэння, дадзенага ў заканадаўчых тэкстах і ў юрыдычным энцыклапедычным слоўніку.

Параўнанне фармулёвак у тэкстах розных гадоў паказвае, як з цягам часу яны карэктаваліся, скрупулёзна дэталізаваліся. У КК-28, а таксама ў КК-40 і КК-57, выдадзеных у рэдакцыі КК-28, запісана: *Меры сацыяльнай абароны судова-папраўчага характару не ўжываюцца да асоб, што ўчынілі злачынства ў стане хранічнай псіхічнай хваробы або часовага парушэння псіхічнай дзейнасці, або ў такім хваравітым стане, калі яны не маглі разумець сваіх дзеянняў ці кіраваць імі* (КК-28, 13). У КК-61 у апісанне ўносіцца істотнае ўдакладненне: *Не нясе крымінальнай адказнасці асоба, якая ў час учынення грамадска небяспечнага дзеяння... не магла ўсведамляць сваіх дзеянняў або кіраваць імі з прычыны хранічнай псіхічнай хваробы, часовага расстройтва псіхічнай дзейнасці, прыдуркаватасці або іншага хваравітага стану* (КК-61, 11).

У выніку на першае месца выносіцца аргументацыя вызвалення ад крымінальнай адказнасці: *асоба не магла ўсведамляць сваіх дзеянняў або кіраваць імі*. І толькі пасля гэтага тлумачацца магчымыя прычыны такога стану: 1) *хранічная псіхічная хвароба*; 2) *часовае расстройтва псіхічнай дзейнасці*; 3) *прыдуркаватасць*; 4) *іншы хваравіты стан*. А УК-99 канкрэтызуе апошнюю прычыну: *иного болезненного состояния психики* (УК-99, 28).

* Звяртае на сябе ўвагу некарэктнасць у тэксце закона слова *прыдуркаватасць*. Яно не мела значнага пашырэння ў заканадаўчых тэкстах. Часцей за ўсё як адпаведнік рускаму *слабоумие* выкарыстоўваўся двухкампанентны тэрмін *слабы розум* (КЗаШС-27, 99; КаАП-85, 19).

З заканадаўчай фармулёўкі вынікае, што асоба не ацэньвала свае дзеянні як супрацьпраўныя ці не магла кіраваць імі ў выніку менавіта псіхічнага або ментальнага (інтэлектуальнага) расстройства.

Прасочым, наколькі адэкватна ўжываныя на працягу новай гісторыі беларускага заканадаўства тэрміны перадавалі адпаведнае паняцце. Паколькі ў заканадаўстве, акрамя стану, пры якім асоба не можа ўсведамляць характар і супрацьпраўнасць свайго дзеяння і кіраваць ім, улічваецца таксама і стан, пры якім асоба можа ўсведамляць свае дзеянні і кіраваць імі, звернем увагу і на ўжыванне тэрмінаў-антонімаў для называння супрацьпастаўленых паняццяў.

Тэрмін *непрытомнасць* і аднакаранёвыя ўтварэнні зафіксаваны ў лексікаграфічных крыніцах 1920–1930-х гг.: *невменяемость* – *непрытомнасць* (РБС-24, 21; РБС-26, 81; БНТ-10, 37; РБС-37, 206), *невменяемый* – *непрытомны* (РБС-26, 81; РБС-37, 206), *вменяемость* – *прытомнасць* (РБС-24, 26; РБС-26, 21; БНТ-10, 18), *вменяемый* – *прытомны* (РБС-26, 21; БНТ-10, 18). Выключэнне складае ПС-35, які прапануе транслітараваны варыянт: *вменяемость* – *умяняемасць* (ПС-35, 37).

РБС-28, які вызначаецца адлюстраваннем «велізарнага сінанімічнага багацця беларускай літаратурнай мовы» (Крамко 1967, 208), акрамя *непрытомнасць* і *непрытомны*, прапануе варыянты *неасуднасць* і *неасудны* (РБС-28, 270).

Цікава, што апошнія два тэрміны выкарыстоўваюцца ва ўкраінскай мове: *Не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану* (КУАП-84, 20). Калі ўлічыць, што ўкраінская юрыдычная тэрміналогія сфарміравалася раней за беларускую, яшчэ ў дакастрычніцкі перыяд (гл. Жовтобрюх 1969, 95), выдатным пацвярджэннем чаго з'яўляецца выдадзены ў 1926 г. Украінскай акадэміяй навук грунтоўны «Російсько-український словник правничої мови», які змяшчаў звыш 67 000 слоў (гл. Гуткоўскі 1927, 90), то можна меркаваць пра выкарыстанне ўкладальнікамі РБС-28 лексікаграфічнага вопыту суседзяў.

Першая фіксацыя тэрмінаў *(не)прытомнасць*, *(не)прытомны стан* у заканадаўчых тэкстах акрэсленага перыяду адзначана ў КПК-32: *У тых выпадках, калі ў час дасудовага і судовага следства ўзьнікла пытаньне аб прытомнасці падсуднага, суд... павінен пры вынясенні прысуду паставіць на сваё вырашэнне пытаньне аб прытомнасці падсуднага...* (КПК-32, 321); *Калі судом будзе прызнана, што падсудны ў час учынення прыпісваемага яму дзеяння знаходзіўся ў непрытомным стане, то суд выносіць азначэнне аб спыненні справы...* (КПК-32, 322).

Спецыяльнае, крымінальна-прававое, значэнне названым тэрмінам нададзена на аснове агульналітаратурнага. У агульным жа ўжытку, паводле ТСБМ, *прытомнасць* – гэта стан, у якім чалавек здольны ўспрымаць навакольны свет (ТСБМ, IV, 487). Як адзначаецца ў слоўніку, гэта слова звычайна выкарыстоўваецца ў словазлучэннях нахштальт *страціць прытомнасць*, *прывесці да прытомнасці*, *прыйсці да прытомнасці*. Такое азначэнне ўказвае перш за ўсё на фізічныя магчымасці асобы: чуць, бачыць, рухацца. З улікам гэтага можа выклікаць непаразуменне наступная фармулёўка: *Калі судом будзе прызнана, што падсудны ў час учынення прыпісваемага яму дзеяння знаходзіўся ў непрытомным стане, то суд выносіць азначэнне аб спыненні справы...* (КПК-32, 322). Будучы фізічна бездапаможным, ці магчыма ўчыніць злачынства?

Фіксуючы назоўнік *прытомнасць* як монасемантычны, ТСБМ для яго антоніма прыводзіць два значэнні: *непрытомнасць* – 1. Страта прытомнасці, выкліканая хваравітым станам або ўзрушэннем. 2. Крайняя ступень узрушэння, пры якой траціцца здольнасць валодаць сабой (ТСБМ, III, 387). Аднак нават калі ўлічваць другое значэнне, тэрмін *непрытомнасць* не перадае ў поўным аб'ёме адпаведнае паняцце: крайняя ступень узрушэння можа назірацца і ў псіхічна здаровага, разумова паўнаважнага чалавека.

У 1950-я гг. робяцца спробы падабраць для перадачы спецыяльнага значэння асобны тэрмін, які б не супадаў з агульналітаратурным словам. У якасці адпаведніка рускаму *невменяемость* слоўнікі, у прыватнасці РБС-53, прапануюць у залежнасці ад значэння такія беларускія эквіваленты: *поўная адсутнасць памяці*; (беспамятство) *непрытомнасць*, *бессвядомасць* (РБС-53, 299). Ілюстрацыйны матэрыял слоўніка паказвае, што першы з іх мае юрыдычнае значэнне (*экспертиза установила невменяемость обвиняемого – экспертыза ўстанавіла поўную адсутнасць памяці ў абвінавачанага*), астатнія – агульнаўжывальнае (*он действовал в состоянии невменяемости – ён дзейнічаў у стане непрытомнасці (бессвядомасці)*). У прапанаваных беларускіх эквівалентах для субстантыва *невменяемый* размежаванне спецыяльнага і агульнаўжывальнага значэнняў паказана з дапамогай паметы: 1. юр.: *он невменяем – у яго поўнаасцю адсутнічае памяць*; 2. (раздраженный, не владеющий собой) *непрытомны*; (исступленный) *раз'юшаны*, *шалёны*. Аднак тэрміна-агентыва для перадачы тэрміналагічнага значэння, як бачым, слоўнік не прапануе.

У беларускамоўных заканадаўчых тэкстах адпаведнае найменне асобы перадаецца апісальна. Так, назве главы 22 УПК-61 «*Особенности предварительного следствия по делам о невменяемых*»

у КПК-61 адпавядае «*Асаблівасці папярэдняга следства па справах аб асобах, якія знаходзяцца ў стане поўнай адсутнасці памяці*». А ў артыкулах 328 і 332 гэтага ж кодэкса – іншыя беларускія адпаведнікі:

рассмотрение дела о невменяемом
(УПК-61, 328)

Ходатайство об отмене или изменении принудительных мер медицинского характера могут возбуждать близкие родственники лица, признанного невменяемым (УПК-61, 332)

разгляд справы аб асобе, у якой поўнасцю адсутнічае памяць (КПК-61, 328)

Хадаініцтва аб адмене або змяненні прымусовых мер медыцынскага характару могуць узбуджаць блізкія сваякі асобы, прызнанай страціўшай памяць (КПК-61, 332)

Такім чынам, у беларускамоўным тэксце кодэкса апісальны адпаведнік для перадачы рускага субстантыва *невменяемый* тройчы трансфармаваўся: *асоба, якая знаходзіцца ў стане поўнай адсутнасці памяці*; *асоба, у якой поўнасцю адсутнічае памяць*; *асоба, страціўшая памяць*.

Недахопы гэтага адпаведніка ў тым, што, па-першае, ён шматкампанентны (для называння асобы больш зручна карыстацца аднаслоўным тэрмінам накшталт *абвінавачаны, падсудны, зняволены*); па-другое, не з'яўляецца ўніверсальным ва ўжыванні (кантэкст патрабуе трансфармацый); па-трэцяе, наяўнасць варыянтаў супярэчыць аднаму з асноўных патрабаванняў да юрыдычнай тэрміналогіі: адно паняцце – адзін тэрмін (варыянтныя тэрміны могуць быць успрыняты карыстальнікамі заканадаўчых актаў як семантычна розныя); па-чацвёртае, не мае дастатковай сэнсавай адпаведнасці паняццю з-за недакладнага выбару матыватара (амнезія можа развіцца не толькі ад псіхічнага захворвання, а, напрыклад, ад траўмы галавы; асоба, якая не памятае свайго мінулага, ва ўсім астатнім можа быць абсалютна нармальнай і асэнсоўваць свае дзеянні).

Нельга назваць удалымі і прапанаваныя РБС-53 антонімы да разгледжаных тэрмінаў, напрыклад: *вменяемость – прысутнасць поўнай памяці* (РБС-53, 62). Такі ж тэрмін уключаны і ў праект слоўніка па тэорыі дзяржавы і права (СТДіП-67, 41). Неадэкватнасць яго бачым у наступным. Па-першае, тэрмін *поўная памяць* не выяўлены намі ні ў медыцыне, ні ў псіхалогіі. У камп'ютарным лексіконе гэта спалучэнне абазначае аб'ём інфармацыі. Па-другое, супрацьпастаўленне значэння ў антанімічнай пары адбываецца па пэўнай дыферэнцыяльнай прыкмеце. Калі за дыферэнцыяльную прыкмету ўзяць апазіцыю «*наяўнасць – адсутнасць*», то да тэрміна *поўная адсутнасць памяці (невменяемость)* неабходна ўтварыць антонім *поўная прысутнасць памяці (вменяемость)*. Калі ж супрацьпастаўляць семантычныя кампаненты «*поўны – няпоўны*», то антонім – *няпоўная/частковая прысутнасць памяці*. У такім выпадку апошні тэрмін не з'яўляецца адэкватным эквівалентам тэрміну *вменяемость*.

Урэшце, на аснове тэрміна *прысутнасць поўнай памяці* практычна немагчыма ўтварыць беларускі адпаведнік да субстантыва *вменяемый*. РБС-53 перакладае яго праз выраз *быть вменяемым – быць пры поўнай памяці*, а спалучэнне *вменяемое состояние – стан поўнай памяці*.

Неабходна ўлічваць і тое, што ў рускамоўных тэкстах у наш час ужываюцца такія тэрміны, як *уменьшенная вменяемость, состояние уменьшенной вменяемости*: *Лицо, которое во время совершения общественно опасного деяния находилось в состоянии уменьшенной вменяемости, то есть не могло в полной мере сознавать значение своих действий или руководить ими вследствие психического расстройства (заболевания) или умственной отсталости, не освобождается от уголовной ответственности* (УК-99, 29). УК-99 на беларускую мову не перакладаці. Прынамсі, фонды Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь не маюць беларускага тэксту. Якія эквіваленты прапанавалі б перакладчыкі для гэтых тэрмінаў, можна толькі здагадацца. Меркаваныя варыянты накшталт *зменшаная прысутнасць поўнай памяці* або *прысутнасць няпоўнай памяці* ці *няпоўная адсутнасць памяці* не маглі б папоўніць склад юрыдычнай тэрміналогіі з прычыны парушэння лексічнай спалучальнасці ў такіх утварэннях.

У 1980-я гг. замест *прысутнасць поўнай памяці* ў слоўнікі быў уведзены тэрмін *наяўнасць свядомасці* (РБС-82, I, 106), у якасці антоніма пакінуты ўжываны раней *поўная адсутнасць памяці* (РБС-82, I, 513). Тэрміны *наяўнасць свядомасці – поўная адсутнасць памяці* можна лічыць антонімамі пры ўмове раўназначнасці кампанентаў *свядомасць і памяць*. Паводле ТСБМ, *свядомасць і памяць*, з'яўляючыся полісемантамі, маюць супадзенне ў адным са значэнняў – 'здольнасць мысліць, разважаць, усведамляць свае ўчынкі, пачуцці; тое, што і *прытомнасць*' (ТСБМ, V, 1, 96; ТСБМ, III, 658). Аднак *прытомнасць*, як ужо адзначалася, часцей за ўсё называе фізічны стан асобы, а не прыняты пад увагу ў заканадаўстве псіхічны або разумовы.

У заканадаўчых жа тэкстах 1980-х гг. адзначана ўжыванне тэрміна *неўмяняльнасць*: *Справа аб адміністрацыйным правапарушэнні не можа быць заведзена, а заведзеная падлягае спыненню пры наяўнасці наступных акалічнасцей: [...] 3) неўмяняльнасць асобы, якая ўчыніла супрацьпраўнае дзеянне ці бяздзейне* (КаАП-85, 227). Гэта ўтварэнне, не зафіксаванае ні ў агульнаўжывальных, ні ў спецыяльных слоўніках, з'яўляецца транслітараваным варыянтам рускага *невменяемость*, «абеларушаным» заменай неўласцівага суфікса.

Такое новаўвядзенне не было падтрымана пазнейшай лексікаграфічнай практыкай. ЮЭС-92, акрамя *поўная адсутнасць памяці*, прапануе яшчэ і варыянт *бессвядомасць* (ЮЭС-92, 408), супрацьлеглае значэнне перададзена тэрмінам *наяўнасць свядомасці* (ЮЭС-92, 338). *Бессвядомасць* як адзіны адпаведнік рускаму *невменяемость* прыводзіць КРБАС-97 (КРБАС-97, 48). Гэты беларускі эквівалент зручны ва ўжыванні: ад яго лёгка ўтвараюцца суадносныя дэрываты. Заслугоўвае ўвагі і прапанаваны БРП-94 састаўны тэрмін: *вменяемый – адказны за свае дзеянні* (БРП-94, 3).

Пэўныя перавагі перад усімі згаданымі для абазначэння псіхічнага і інтэлектуальнага стану, у якім асоба не здольная асэнсоўваць свае дзеянні і кіраваць імі, на наш погляд, мае ўжываны ў РБС-28 тэрмін *неасуднасць*. Сэнсавая адпаведнасць гэтага тэрміна паняццю падтрымліваецца тым, што асоба ў такім стане не нясе крымінальнай ці адміністрацыйнай адказнасці, не падлягае суду. Вядомы рускі лексікограф С.І. Ожагаў тлумачыць *невменяемый* з прыцягненнем выразу *вменить в вину*: належаўшыся в таком психическом состоянии, при котором нельзя вменить в вину проступок, преступление (СРЯ-78, 366). Сітуацыю, пры якой «нельзя вменить в вину проступок, преступление», па-беларуску перададзім як *немагчымасць абвінавачваць, асудзіць*. Адсюль і *неасуднасць*. Прывабляе і монасемантычнасць гэтага слова, адсутнасць агульнаўжывальнага значэння. А зразумеласць яго для карыстальнікаў у выпадку ўвядзення ва ўжытак будзе забяспечана прыведзенай у законе дэфініцыяй.

Назіранні за станаўленнем тэрмінаў для перадачы паняцця «стан, пры якім фізічная асоба не можа ўсведамляць фактычны характар і супрацьпраўнасць свайго дзеяння, кіраваць ім у выніку хранічнай або часовай псіхічнай хваробы ці слабаразуму» і іх аднакаранёвымі прывялі да высновы, што пошукі найбольш адэкватнага лексічнага ўвасаблення гэтых паняццяў, якія вяліся лексікографамі і заканадаўцамі на працягу ХХ ст., не завершаны. Істотнымі недахопамі пры выбары эквівалентаў з'явіліся: ужыванне недакладна арыентуючых тэрмінаў (*прытомнасць – непрытомнасць*), якія ствараюць няправільнае ўяўленне аб адпаведных паняццях; утварэнне шматслоўных састаўных тэрмінаў (*прысутнасць поўнай памяці*), што ўскладняе ўтварэнне аднакаранёвых, напрыклад, суадносных назваў асобы, а таксама адпаведных антонімаў; выкарыстанне варыянтных тэрмінаў для абазначэння аднаго паняцця (*поўная адсутнасць памяці – бессвядомасць*), што дэзарыентуе карыстальнікаў у разуменні іх значэння.

Адсутнасць трывала замацаваных тэрмінаў для акрэсленых паняццяў пацвярджае актуальнасць іх уніфікацыі, якая будзе мець паспяховыя вынікі толькі пры ўмове кансалідаваных тэрмінатворчых намаганняў філолагаў і правазнаўцаў.

Скарачэнні (слоўнікі)

БНТ-10 – Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск дзесяты. Тэрміналогія права. Мн., 1926; **БРП-94** – Слоўнік юрыдычнай тэрміналогіі: беларуска-расейска-польскі / Апрац. А. Галяк. Б. м., 1994; **КРБАС-97** – Лойко М. О. Краткий русско-белорусско-английский словарь для юридических институтов и факультетов. Гродно, 1997; **ПС-35** – Праект слоўніка. Выпуск другі. Савецкае будаўніцтва і права. Мн., 1935; **РБС-24** – Байкоў М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. Мн., 1924; **РБС-26** – Байкоў М. Практычны расійска-беларускі слоўнік. Мн., 1926; **РБС-28** – Некрашэвіч С. М., Байкоў М. Я. Расійска-беларускі слоўнік. Мн., 1928; **РБС-37** – Руска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А. Александровіча. Мн., 1937; **РБС-53** – Русско-белорусский словарь / Под ред. Я. Коласа, К. Крапивы и П. Глебки. М., 1953; **РБС-82** – Русско-белорусский словарь / Ред. К. К. Атрахович (К. Крапива). Мн., 1982; **СРЯ-78** – Ожегов С. И. Словарь русского языка. 12-е изд., стер. М., 1978; **СТДП-67** – Слоўнік па тэорыі дзяржавы і права і па міжнародных адносінах: праект для абмеркавання. Мн., 1967; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. (6 кн.). Мн., 1977–1984. Т. 1–5; **ЮЭС** – Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік. Мн., 1992.

Скарачэнні (крыніцы)

КаАП-85 – Кодэкс БССР аб адміністрацыйных правапарушэннях. Мн., 1985; **КЗаШС-27** – Кодэкс законаў аб шлюбе, сям'і і апецы БССР. Мн., 1927; **КК-28** – Крымінальны кодэкс БССР. Мн., 1928; **КК-40** – Крымінальны кодэкс БССР. Мн., 1940; **КК-57** – Крымінальны кодэкс Беларускай ССР. Мн., 1957; **КК-61** – Крымінальны кодэкс Беларускай ССР. Мн., 1961; **КПК-32** – Крымінальна-працэсуальны кодэкс БССР. Мн., 1932; **КПК-61** – Крымінальна-працэсуальны кодэкс БССР. Мн., 1961; **КУпАП-84** – Кодекс Украіны про адміністративні правопорушення. Київ, 1984; **УК-99** – Уголовный кодекс Республики Беларусь. Мн., 1999; **УПК-61** – Уголовно-процессуальный кодекс БССР. Мн., 1961.

ЛІТАРАТУРА

Гуткоўскі М. Беларуская праўная тэрміналогія // Працы БДУ. 1927. № 14–15. С. 81–91.
Жовтобрюх М. А. Развитие терминологического словаря украинского языка в дооктябрьский период // Вопр. филологии. М., 1969. С. 92–99.
Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1968. Т. 2.

Паступіў у рэдакцыю 28.10.11.

Ганна Іванаўна Кулеш – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы.